Сівер: Сівер ***пілуе*** *голлі,* ***перабірае*** *сукі* [2, с. 52]; *Сівер* ***не атрос*** *узімку* [3, с. 60]; *Сівер* ***дзьмухне*** *груба,* ***сячэ*** *ў вочы сівер* [2, с. 168].

Ручай: ***Абагнаў*** *сяброў ручай,* ***прапаў, зашыўся*** *ў мох* [5, с. 86]; *і навізну якую* ***нясе*** *нам шчаслівы ручай* [1, с. 66].

Сонца: Нават сонца маладзей ***глянула*** *з блакіту* [6, с. 36]; *Сонца* ***наліло*** *фарбы ў вядзерцы…* [7, с. 69]; *Сонца кволую луску* ***не сашмаргнула*** *вострым мечам* [7, с. 127] і інш. .

Сцяжынка: А твая сцяжынка ***сцелецца і сцелецца, вабіць*** *у нязведаны прасцяг* [4, с. 11].

Часцей за ўсё Васіль Вітка карыстаецца тропамі з лексіка-семантычных груп «Дзеянне, працэс», «Стан», «Рух, перамяшчэнне».

Аб'ядналь: Што ў апошні раз табе сказаць, як зямныя словы аб'яднаць, калі сам ты ***аб'яднаўся з*** *ёй, з ёй навек, з роднаю зямлёй* [4, с. 59].

Адарыць: Вы пацярпіце, пачакайце, дайце час, вялікай існай мудрэц ***адорыць*** *нас* [4, с. 24];.

Адбіць: Мы хацелі другую ***адбіць*** *тэлеграму, што даўно не баліць раток у мамы* [5, с. 32].

Адняць: Сунуў я руку ў дупло – і аж мову ***адняло*** [5, с. 40].

Браць: ***Браў*** *я прыступам час* [4, с. 25]; ***Бяру*** *грэх на душу* [4, с. 44]; *Сінь каўказскага неба я* ***бяру*** *на ўспамін* [5, с. 212].

Варочаць: А што не ўзяць, не ўгрызці гэты камень, вы самі ж столькі год ***варочалі*** *яго сваімі языкамі* [4, с. 24].

Вылузваць: Быў я зломак, не пустадомак, надзел свой ***вылузваў,*** *адвечных пялёнак* [3, с. 223].

Высякаць: і суіхаюць у гнязде галасы бусловыя, толькі водгулле ідзе – ***высякаю*** *словы я, словы адмысловыя* [5, с. 37].

Драць: Якая ж сіла іх насіла і вымушала горла ***драць*** [4, с. 19].

Займаць: Падняўся людзям на дабро Равель на крылах балеро і над усёй зямлёй лунае, людское сэрца падымае вышэй касмічнае ракеты, – аж дух ***займае*** *ў планеты!* [8, с. 153].

Знішчыць: Лес, і рэчку, і клёкат бусловы, чалавечую ўсмешку ўраз можна ***знішчыць*** *адным толькі словам, што бяздумна вырвецца ў нас* [1, с. 222].

Ісці: Доўга ў іх ***ішла*** *бяседа-гаворка* [3, с. 33]; ***Ідзе*** *лад-парадак у гнязде* [5, с. 35].

Лавіць: Усё часцей я ***лаўлю*** *гэта слова – інтэрв'ю…* [8, с. 100].

Ламаць: Рукі ў смутку ***ломіць*** *маці, у адчаі і трывозе* [5, с. 51].

Ляцець: Дагары ***паляцелі*** *каноны, законы, за якія ніхто не хоча трымацца* [4, с. 46];

Прадаць: Трэці… Трэці здрадцам стаў, бацьку роднага ***прадаў*** [3, с. 233].

Рваць: Хто ныў, хто выў, хто плакаў, было і смехаты – глядзелі разявалі і ***рвалі*** *жываты* [2, с. 108].

Снавацца: Нібыта на прывязі чоўнік, ***снуюся*** *ў жыццёвых кроснах, раб твой, слуга твой, чыноўнік, якому ад страху млосна* [1, с. 158].

Уводзіць: Не варта ***ўводзіць*** *славечка ў моду* [2, с. 57].

Утрымацца: Памажы мне, тэлепатыя, як дамоў дацеляпацца, на свой бераг перабрацца і за рыфму ***ўтрымацца*** [8, с. 252].

Хаваць: Тайну я сваю ***хаваю****, берагу бяду сваю – аднаго даўно кахаю, пра другога думаю* [2, с. 55].

Шнырыць: Бач, як стуліўся, нячысцік абдзёрты, думае, мусіць, ***шнырыць*** *вачамі па хаце: ніколі не бачыла чорта* [5, с. 127].

Мова твораў Васіля Віткі мае невялікі арсенал лексіка-семантычных груп дзеяслоўных метафар, але пры дапамозе гэтага тропа паэтам ствараюцца разнастайныя мастацкія характарыстыкі аб'ектаў і з'яў рэчаіснасці, перадаюцца пачуцці чалавека, яго думкі і ўчынкі.

Літаратура

1. *Вітка, Васіль Бібліятэка беларускай паэзіі / В. Вітка. – Мінск: Беларусь, 1968. 168 с.*
2. *Вітка, Васіль Случчына / В. Вітка. – Мінск: Маст. літ., 1981. – 350 с.*
3. *Вітка, Васіль. Вышыні святла. Вершы. / В. Вітка.– Мінск: Маст. літ. – 1977. – 112 с.*
4. *Вітка, Васіль. Дзецям. Выбраныя творы: у 2 кн. / В. Вітка. – Кн. 1. – Мінск: Юнацтва, – 1986. – 334 с.*
5. *Вітка, Васіль. Трэція пеўні. / В. Вітка. – Мінск: Маст. літ., – 1988. – 159 с.*
6. *Вітка, Васіль. Дзецям: Выбраныя творы: у 2-х кн. / В. Вітка. – Т. 2. – Мінск: Юнацтва, 1986. – 287 с.*
7. *Вітка, Васіль. Мінскія балады. / В. Вітка. – Мінск: Юнацтва, 1982. – 55 с.*
8. *Вітка, Васіль. Паверка. / В. Вітка. – Мінск: Дзярж. выд. БССР, 1961. – 374 с.*

Л. Я. Богуш (Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ СЛОВАЗМЯНЕННЯ НАЗОЎНІКАЎ МНОЖНАГА ЛІКУ Ў МОВЕ ГАЗЕТЫ «НАША НІВА»

У сучаснай беларускай мове ўпарадкаванне словазмянення назоўнікаў застаецца актуальнай навукова-практычнай задачай. Адны правілы з'яўляюцца залішне складанымі і патрабуюць спрашчэння, другія маюць неабходнасць у карэкціроўцы ў сувязі са зменамі узуальных нормаў. У ходзе нарматыўнай работы варта ўлічваць факты гісторыі мовы, бо правесці правамерныя і мэтазгодныя ўдакладненні можна толькі добра ведаючы моўныя традыцыі.

Для беларускай мовы вельмі паказальным ў плане высвятлення гістарычных заканамернасцей і тэндэнцый выступае перыяд пачатку XX ст., калі былі закладзены асновы сучаснай сістэмы мовы. У сваім даследаванні на падставе дэталёвых падлікаў у мове аўтарытэтнага выдання пачатку XX ст. – газеты «Наша Ніва» – разгледзім хроналагічныя змены ў афармленні найбольш праблемных на сённяшні дзень склонавых канчаткаў назоўнікаў множнага ліку. Для аналізу выкарыстаны матэрыялы газеты за 1910 год (№ 1 і № 52).

Назоўнікі розных родаў у «Нашай Ніве» мелі свае варыянты канчаткаў. Унутры родавых парадыгм канчаткі вар'іраваліся таксама ў залежнасці ад тыпу асновы.

1. Назоўнікі ***мужчынскага роду***.

1. 1. Канчаткі **роднага** склону.

- Пры аснове на *цвёрды* зычны выкарыстоўваліся канчаткі *-оў (-аў)*, *-эй* або нулявы. У № 1 у 97% выпадкаў фіксуецца канчатак *-оў* (незалежна ад націску): *сыноў, дактароў, вар'ятоў, у беларусоў, студэнтоў, гвалтоў, прамоўцоў, выбароў, фактоў* і інш. ; у 3% – канчатак *-эй*: *крывічэй*; слоў з нулявым канчаткам у нумары няма. У № 52 91% прыкладаў адлюстроўваюць канчатак *-оў* (незалежна ад націску): *буракоў, песьняроў, чытачоў, дамоў, палацоў, выбароў, беларусоў, вучасткоў, курсоў, карэспандэнтоў, студэнтоў* і г. д. ; 3% – канчатак *-аў*: *хлопцаў*; 6% – нулявы канчатак: *мешчан* (2 ужыванні).
- У словах з асновай на *г, к, х* стабільна фіксуецца канчатак *-оў*. У № 1 ён ужыты ў 98% адпаведных прыкладаў: *векоў, князькоў, казакоў, вяршкоў, налогаў, пастушкоў, чыноўнікоў, ворагоў* і г. д. ; у № 52 – у 96%: *грэхоў, мужыкоў, прыказчыкоў, памятнікоў, вучасткоў, батлейшчыкоў* і інш. І ў № 1, і ў № 52 зафіксавана слова *чэлавек* з нулявым канчаткам, якое з улікам колькасці ўжыванняў складае 2% у № 1 і 4% у № 52.
- Назоўнікі з асновай на *мяккі* зычны ў № 1 маюць канчатак *-ёў* у 100% выпадкаў: *рублёў, вэксэлёў, князёў, роёў, сажнёў* і г. д. У № 52 зафіксаваны канчаткі *-ёў* (76%): *рублёў, жыцелёў, рысёў*; *-яў* (12%): *лосяў*; *-ей* (12%): *коней*.

Такім чынам, сярод назоўнікаў мужчынскага роду роднага склону пераважаюць формы з канчаткам *-оў, -ёў*, незалежна ад месца націску ў словах. У № 52 у параўнанні з № 1 павялічваецца колькасць фіксацый нулявога канчатка, а таксама канчаткаў *-аў, -ёў* у ненаціскным становішчы.

1. 2. Канчаткі **меснага** склону.

- Пры аснове на *цвёрды* зычны ў № 1 60% прыкладаў маюць канчатак *-ах*: *на Чыстых Прудах, на курсах , у Атэнах і г. д.* ; 40% – канчатак *-ох*: *у гарадох, па знахарох*. У № 52 суадносіны *-ах*: *-ох* – 50:50 (%): *у промыслах, у гарадох*.
- У словах з асновай на *г, к, х* у № 1 у 83% выпадкаў фіксуецца канчатак *-ах*: *аб налогах, у стасунках, аб пастухках* і інш. ; у 17% – канчатак *-ох*: *на лугох*. У № 52 гэтыя суадносіны выглядаюць як 75:25 (%): *варунках, па засценках, у глухіх кутках*.
- У № 1 назоўнікі з асновай на *мяккі* зычны фіксуюць у 100% канчатак *-ях*: *у вуллях, у абычаях*; у № 52 заўважана адно слова з канчаткам *-ёх*, якое можна палічыць тут за 100%: *у краёх*.

У дадзенай пазіцыі адзначаецца наступная заканамернасць: пад націскам пераважна пісаўся канчатак *-ох (-ёх)*, а не пад націскам – канчатак *-ах (-ях)*.

2. Назоўнікі ***жаночага роду***.

2. 1. Канчаткі **роднага** склону.

- Пры аналізе № 1 «Нашай Нівы» зафіксаваны 91% слоў з асновай на *цвёрды* з нулявым канчаткам: *перамен, губ, пчол, калод, шчэлін, кароў, вучэніц*; 9% – з канчаткам *-аў*: *камэтаў*. У № 52 заўважана 85% слоў з асновай на *цвёрды* зычны з нулявым канчаткам: *сіл, афяр, страт, спраў, кос, душ, хвароб, лічб, пчол, варон, газэт, манэт, дзеўчат*; 10% слоў з канчаткам *-оў*: *травоў, прыправоў*; 5% з канчаткам *-аў*: *межаў*.
- У назоўніках з асновай на *мяккі* зычны ў № 1 назіраецца 100%-нае адлюстраванне канчатка *-ей*: *маетнасцей, цэрквей*, а ў № 52 100% складаюць прыклады з канчаткам *-ёў*: *рысёў, чытальнёў*.
- Пры аснове на *зацвярдзелы* ў абодвух нумарах пісаўся нулявы канчатак: *тысяч* (№ 1); *афяр, душ* (№ 52).
- Нулявы канчатак пераважае і ў словах з асновай на *г, к, х* – 100% і ў № 1 і ў № 52: *сьценак, лапак, авечэк* (№ 1); *казак, аптэк, красак, работак, птушэк, бібліотэк, капеек, кніг, батлеек, курсістак* (№ 52).

У разглядаемай пазіцыі пераважна ўжываўся нулявы канчатак, але характэрна, што ў пазнейшым з нумароў назіраецца пашырэнне выкарыстання канчаткаў *-оў (-ёў)*, прычым дадзены канчатак выкарыстоўваўся незалежна ад месца націску ў словах.

2. 2. Канчаткі **меснага** склону.

- У назоўніках з асновай на *цвёрды* ў абодвух нумарах – 100%-нае напісанне канчатка *-ах*: *аб патрэбах, аб рэформах, у войнах, на горах, аб пчолах* (№ 1); *па трубах, па струнах* (№ 52).
- У № 1 у словах з *мяккай* асновай раўнамерна – 50:50 (%) – прадстаўлены канчаткі *-ях* і *-ёх*: *у грудзёх, па валасьцях*; а ў № 52 сустракаецца толькі канчатак *-ях*: *у губэрнях*.
- У назоўніках з *зацвярдзелай* асновай у № 1 фіксуюцца канчаткі *-ах, -ох* у суадносінах 70:30 (%): *у хмарах, на гарах*, але ў *хмарох* і пад. У № 52 назоўнікаў жаночага роду меснага склону з асновай на зацвярдзелы не знайшлося.
- І ў № 1 і ў № 52 у назоўніках з асновай на *г, к, х* фіксуецца канчатак *-ах* у 100% выпадкаў: *па знахарках, у руках, у недавярках* (№ 1); *па вёсках , па чутках, у казках, аб бібліотэках* (№ 52) і г. д.
- У № 1 зафіксавана адно слова з асновай на *-j*, яно мае канчатак *-ях*: *у сем'ях*; у № 52 такіх прыкладаў няма.

Такім чынам, можна канстатаваць, што ў назоўнікаў жаночага роду меснага склону пераважна ўжываўся канчатак *-ах (-ях)*. У № 1 ён яшчэ дзеліць сферу ўплыву з канчаткам *-ох (-ёх)*, які складае 50% з усіх фіксацый слоў у разглядаемай граматычнай форме, а ў № 52 увогуле не сустракаецца іншага варыянту канчатка.

3. Назоўнікі ***ніякага роду***.

3.1. Канчаткі **роднага** склону.

- У № 1 – назоўнікі з асновай на *цвёрды* і *зацвярдзелы* зычны ў 100% выпадкаў маюць нулявы канчатак: *цел, лекарств, дрэў, земств, таварыств, калёс*.
- Пры аснове на *г, к, х* зафіксаваны канчатак *-эй*: *вачэй*.
- Сярод слоў з асновай на *мяккі* 50% складае 1 слова з канчаткам *-ёў*: *палёў* і 50% – слова з канчаткам *-еў*: *заседаньнеў*.

У № 52 не зафіксавана ніводнага слова ў форме роднага склону множнага ліку. Адпаведна прасачыць храналагічную тэндэнцыю ў дадзенай пазіцыі немагчыма.

3.2. Канчаткі **меснага** склону.

Гэтая форма прадстаўлена ў № 1 «Нашай Нівы» адным словам з *цвёрдай* асновай – канчатак *-ох*: *аб правох*; двума словамі з асновай на *мяккі* – канчатак *-ях*: *на сабранях* , *на аржаньнях*; адным словам з асновай на *г, к, х* – канчатак *-ах*: *на вачах*.

У № 52 у форме меснага склону множнага ліку ўжыта толькі адно слова, якое мае канчатак *-ах* пасля *цвёрдага* зычнага: *мейсцах*.

У цэлым у адносінах да канчаткаў назоўнікаў ніякага роду складана гаварыць пра якую-небудзь тэндэнцыю.

Як паказаў аналіз, у «Нашай Ніве» пры наяўнасці прыкметнай варыянтнасці склонавых канчаткаў у большасці пазіцый тым не менш вылучаецца пераважаючы спосаб граматычнага афармлення склонаў. У асобных выпадках можна канстатаваць і наяўнасць пэўных граматычных тэндэнцый. Даследванне на шырэйшым храналагічным полі, безумоўна, дасць больш паказальныя вынікі, што можа паспрыяць вырашэнню сённяшніх спрэчных пытанняў адносна напісання склонавых канчаткаў.

В. В. Вайтовіч (Нясвіж)

СУФІКСАЛЬНАЕ ЎТВАРЭННЕ НАЗОЎНІКАЎ І ПРЫМЕТНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (НА МАТЭРЫЯЛЕ КАНЦЫЛЯРСКА-СПРАВАВОДЧАЙ ЛЕКСІКІ)

Сярод розных спосабаў папаўнення слоўнікавага складу старабеларускай мовы адным з самых эфектыўных і пашыраных з'яўлялася словаўтварэнне, г. зн. утварэнне новых слоў на базе ўжо існуючых у мове словаўтваральных сродкаў. У старабеларускай мове суфіксальнае словаўтварэнне характарызавалася найбольшай разнастайнасцю і прадуктыўнасцю. Гэта тлумачыцца як шырокім наборам (у параўнанні з прэфіксамі) словаўтваральных суфіксаў і іх варыянтаў, так і тым, што з дапамогай суфіксаў актыўна ўтвараліся новыя словы ўсіх часцін мовы, і ўтваральнымі асновамі для іх служылі розныя часціны мовы.

Найбольшай колькасцю сярод суфіксальнаўтвораных адзінак канцылярска-справаводчай лексікі старабеларускай мовы прадстаўлены назоўнікі і прыметнікі.

Асабліва прадуктыўным было ўтварэнне назоўнікаў з адцягненым значэннем ад пераходных дзеясловаў незакончанага трывання. Часта словаўтваральным сродкам выступаў суфікс *-нь- (е)*: *актыкованье (актикованье, актиковане), вписанье (уписанье), вписованье, выписыванье, дописване, записанье, записованье, записыванье, квитованье, нотованье, подписанье, подписованье, списованье* і інш. Аналагічныя назоўнікі ўтвараліся і пры дапамозе

суфікса *-ень- (е)*. Напрыклад, субстантыў *клеенье* ўжываўся са значэннем 'дзеянне па дзеяслову *клеить*': *папиру до протоколу купили либру доброе асм. осмнадцать; чорное на клеенье папиру либру асм. пять* (ИЮМ, I, 22, 1679). З дапамогай суфікса *-ень- (е)* утварыліся назоўнікі: *замкненье, занесенье, преложенье, утерженье (утерженіе, утержене, утверждеціе)* і інш. Аддзеяслоўныя назоўнікі з асновай на *-н-* у пісьмовых помніках перадаваліся па-рознаму: на *-ние, -нье, -не* і *-нне*. Некаторыя субстантывы мелі характэрнае для старабеларускай мовы падаўжэнне зычнага: *актиковане, дописване, утержене*.

Выклікаюць цікавасць аднакарэнныя пары дзеяслоў – назоўнік, якія абазначаюць адпаведна 'дзеянне' – 'адцягненае дзеянне'. Напрыклад, па дадзеных «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», дзеяслоў *актыковати (актиковать, актыковать)* меў значэнне 'уносіць дакумент у актавую кнігу' (I, 93), назоўнік *актыкацыя (актикация)* ужываўся са значэннем 'занясенне дакумента ў актавую кнігу' (I, 92). М. С. Васілеўскі лічыць, што члены падобных пар знаходзяцца ў становішчы ўзаемнай матывацыі, таму цяжка вызначыць, што тут першаснае [3, с. 31]. А. М. Булыка вытворнымі лічыць назоўнікі [2, с. 238]. Мы далучаемся да меркавання, што вытворнай асновай з'яўляецца тая, якая выражае не характэрнае для пэўнай часціны мовы значэнне, да якой адносіцца дадзенае слова (СРЯ 1989, 303). Таму вытворнымі ў падобных парах з'яўляюцца назоўнікі.

Шмат назоўнікаў канцылярска-справаводчай лексікі было ўтворана пры дапамозе суфіксаў з элементам **-к-**. Як лічыць П. Вярхоў, «сучасны элемент *-к-*, што ўваходзіць да складу суфіксаў славянскіх моў, унаследаваны ад індаеўрапейскай эпохі. Ён з'яўляецца вынікам даўняга самастойнага суфікса *ko, які служыў у славянскіх мовах, таксама і ў індаеўрапейскіх, у якасці пашыральніка першасных асноў» [5, с. 12].

Суфіксы з элементам **-к-** з'яўляліся мадыфікацыйнымі афіксамі, якія відазмянялі (мадыфікавалі) семантыку ўтваральнага слова. Як паказвае кантэкст, вытворныя лексемы з суфіксам *-к-* былі пазбаўлены якога-небудзь суб'ектыўна-эмацыянальнага значэння і служылі найменнямі прадметаў, аб'ектыўна малых па памерах. Напрыклад, *калита (калета, колита) – калитка (колитка): зъгинула мъне на тот час колита, у которой згинулъ листъ на мещанина витебского Апонаса Иевлева* (ИЮМ, XXXII, 181, 1578); *калитку у пана Озаринского купили гафтованую, дали золот. девять* (ИЮМ, I, 247, 1682); *папера – паперка: въ писанью листовъ на папере перомъ формы не маемъ* (АВК, VIII, 445, 1588); *грошей не ведаю колко, въ паперце далъ ми отезъде* (ИЮМ, IX, 304, 1637); *цедула (цадула, цидула, цыдыла, цэдула), цедулка: Тую цедулу е. м Вилнньскій при листе своемъ прислалъ* (АЗР, III, 238, 1578); *есть ли бы мелъ он на то него іаки квиточокъ або цедулку* (ГЮМ, XXXII, 35, 1578).

Суфікс *-окъ-* выконваў таксама функцыю памяншальнасці. З дапамогай яго ўтвараліся як асабовыя, так і неасабовыя назоўнікі. Па дадзеных ГСБМ (IX, 131) лексема *дьякъ (дьакъ, дякъ)*